

Никос ЧАУСИДИС

ДИСКУСИЈА ОКОЛУ ИКОНОГРАФИЈАТА И СЕМИОТИКАТА НА ТИКВЕШКИТЕ Т.Е. КАВАДАРЕЧКИТЕ НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ ОД РИМСКИОТ ПЕРИОД

Текстот претставува одговор на написот на Н. Проева „Иконографија на тиквешкиот тип надгробни стели од римско време“ објавен во Патримониум.МК, 7-8 / 2010, 93-109.

Денес, после повеќе од половина век официјално постоење на македонската археологија, за жал мораме да констатираме дека во неа не се развила археолошката критика. При тоа мислам на списание или некаква друга јавна сцена во кои перманентно би се поттикнувала, канализирала и публикувала научна критика, односно на достоинствено академско ниво би се воделе конструктивни расправи за теориските концепции, методите и конкретните тези на македонските археолози. На прсти можат да се избројат дела во кои наши археолози специјално, систематично и темелно се осврнуваат критички во однос на некои археолошки теории или публикации на своите колеги. Пред извесно време се решив да напишам еден таков труд, кој поради обемноста и специфичниот тип на содржина не го понудив во некое стручно списание, туку и го приопштив на јавноста во електронска форма, дистрибуирана спонтано преку интернет - мрежата.¹

Во претходниот број на истово списание, проф. Наде Проева објави текст кој, без разлика на некои мои сериозни забелешки, сметам дека има големо значење во отворањето на критичката сцена на македонската археологија. Најголемиот дел од овој текст се осврнува на мојата манихејска хипотеза во однос на тнр. „кавадаречки“ т.е. „тиквешки“ надгробни споменици од римскиот период.² Од 14 страници, колку што има овој нејзин текст, повеќе од една третина се посветени на оваа хипотеза, при што моето презиме е наведено точно 21 пат. Ова секако ми дава право, па и обврска да настапам во истово списание со одговор на овие критики и тоа поради три цели: - прво, за да го

продолжам овој во основа позитивен тренд на научна критика во македонската археологија; - второ, да се обидам да ја одбранам пред научната и пошироката јавност својата теза; - трето, за да го одбранам својот личен интегритет кој во неколку наврати во овој текст беше нападнат.

Проблемот на тиквешките стели и научните тези на обата тука спомнати автори (како и на нивните претходници), е исклучително обемен и сложен. Поради тоа, со оглед на профилот на списанието и неговите читатели, во овој свој одговор ќе се фокусирам главно на наведениот труд на Н. Проева посветен на оваа тема и особено на оние места во кои таа се обидува да ја негира мојата манихејска хипотеза за овие споменици. На сите оние читатели кои ќе бидат посериозно заинтригирани од оваа полемика (тоа е нешто поради што и вреди да ја водиме на страниците на ова списание) им ги препорачувам за непосреден увид нашите примарни дела посветени на оваа тема.³

Како што и самата наведува, текстот публикуван во Патримониум.МК, Н. Проева го претставила на собирот „Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog Carstva“ („Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire“), одржан во Сплит во септември 2009 г. На истиот собир и јас ја претставив својата манихејска теорија за овие споменици, па таму всушност започна и нашата полемика околу оваа тема.⁴ Жалам што колешката Проева не го дочека публикувањето на зборникот од оваа конференција, туку побрза во ова списание да ја издаде неговата македонска верзија (врз основа на поднасловот претпоставу-

¹ Н. Чаусидис, *Критички*, 1-48.

² Н. Чаусидис, *Манихејско*; Н. Чаусидис, *Дуалистичкиот*, 55-65; Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 17-87; N. Chausidis, *The Funeral*.

³ N. Proeva, *La stèle*; N. Proeva, *Stèles*; N. Proeva, *Iconographie*. За моите дела, види ја претходната фуснота.

⁴ Резимеа: N. Chausidis, *The Funeral*, 40-43; N. Proeva, *Iconographie*, 100-101.

вам дека тоа е македонската варијанта на истиот текст). Со тоа се стави себе си во неповолна ситуација да критикува нечија теза без при тоа да има увид во последниот труд на авторот посветен на дадената тема. При тоа мислам на пишаната верзија на мојот реферат која точно пред една година ја предадов на редакцијата на наведената конференција. Поради сеопфатна информираност на читателите на Патримониум. МК и на пошироката јавност, ќе бидам приморан и јас набргу во нашата средина да ја публикувам македонската верзија на овој свој труд. Тоа планирам да го направам издавајќи ја во вид на електронска (ПДФ) верзија и тоа на веб страницата на Филозофскиот факултет во Скопје, во рамките на мојата секција во која се поставени и други мои библиографски единици.⁵ Кога пред триесетина години започнав да се занимавам со „кавадаречките“ т.е. „тиквешките“ надгробни стели, информациите набргу ме насочија кон Наде Проева која неколку години пред тоа во Белград ја имаше одбрането својата магистерска теза по археологија, поврзана со овие и други римски надгробни споменици од „Горна Македонија“.⁶ Во тој период, во една пригода ја имав и можноста да сирнам во овој нејзин труд. Пред објавувањето на мојата прва статија, два-три пати контактирав со неа во врска со оваа тема, при што ја информирав за мојата намера наскоро да ја публикувам својата хипотеза и дека таа нема да биде во линија на нејзините тези и тезите на другите досегашни истражувачи. При тоа и предложив, да ги размениме своите материјали во врска со овие споменици, понудувајќи ги цртежите и картите што самиот ги имав изработено, како и граѓата за некои потенцијални аналогии. Се понудив дури да помогнам во изработката на некаква друга техничка документација која би и била потребна во нејзините истражувања. За жал оваа моја иницијатива не беше прифатена, со исклучок на неколку кратки разговори и двата нејзини сепарати што ми ги беше отстапила за фотокопирање. Набргу излезе од печат 11-от број на „Македонско наследство“, во кој беше објавена мојата обемна статија⁷ и јас веднаш и подарив еден примерок, благодарудувајќи и се за помошта во нејзиното оформување. Со тоа заврши нашата комуникација како колеги, затоа што после овој мој чин Проева престана да зборува, а по некое време дури и да се поздравува со мене.

⁵http://www.fzf.ukim.edu.mk/index.php?option=com_content&view=article&id=802&Itemid=1403&lang=mk-MK

⁶ Познат ни е само англискиот превод на насловот на овој труд: *Typology of funerary monuments from Upper Macedonia in Roman times*, University of Belgrade, 1978.

⁷ Н. Чаусидис, *Манихејско*, 3-77.

Овој напис всушност го пишувам како форма на една никогаш неостварена жива дискусија меѓу двајца колеги кои живеат во ист град, работат во иста установа, се занимаваат со една иста научна тема, а при тоа никогаш „во живо“ не отвориле разговор во врска со неа. Поради тоа се решив овој мој одговор на критиките на професор Проева да не го пишувам во стереотипен колоквијален стил, туку да му дадам тон на едно непосредно обраќање кон неа. Воедно, сметам дека на овој начин тешките и можеби не за секого интересни и јасни научни прашања ќе ги направам пристапни за поголем број од колегите и за пошироката јавност.

* * *

Она што еден лош мајстор ќе го расипе, десет добри не можат да го поправат. Она што во една неаргументирана критика ќе биде исплукано на 15 страници не може да се демантира или одбрани ниту на 150.

Почитувани читатели, овие реченици сфатете ги како оправдување за обемноста на овој мој напис и деталните (наместа можеби и здодевни) елаборации содржани во него. Во наредните редови главно ќе се осврнувам на некои пасуси од текстот на Н. Проева во Патримониум.мк бр. 7-8. Овие цитати ќе бидат означени со наводници и курзив, при што пред нив или по нив (во заграда) ќе стои само бројот на страницата и фуснотата во рамките на која се наведени. При цитирањето на останатите трудови на овој и на други автори исто така ќе биде употребен курзив во наводници, но овој пат дополнет со вообичаените библиографски кратенки.

- Терминот „тиквешки“ наместо „кавадаречки“
Веднаш на самиот почеток би сакал да ја изразам својата согласност дека називот „*тиквешки надгробни споменици*“ што Вие, колешке Проева, го предлагате е посоодветен од терминот „кавадаречки“ што го користеа досегашните истражувачи (и јас заедно со нив). Но, како и сите називи и имиња во археологија и воопшто во науката, без разлика на нивната несоодветност и несовршеност, тие со време се претвораат во „бренд“ по кој стануваат препознатливи во научната јавност. Поради сево ова, во својот нов труд посветен на овие споменици, како и во овој напис, покрај стариот, се решив да го употребувам и овој од Вас предложен нов назив.

- Методи и базичен пристап кон феномените „религија“ и „симбол“

Вие, колешке Проева, секогаш го одбирате концептот на **прелиминарно навраќање**, поточно **протрчување низ содржината на симболите**, што сте решиле да ги истражувате. Еве како во написот од Патримониум.МК ги најавувате овие ваши навраќања: „Во оваа пригода, накусо ќе ги прикажам досегашните мислења што веќе ги имам коментирани ...“ (96); „Но да се потсетиме накусо на значењето на овие симболи.“ (104). При тоа или се повикувате на некои свои претходни трудови (во кои исто така **накусо** сте се осврнале на нив), или пак вистинското сериозно и сеопфатно елаборирање на дадената тема го оставате за некоја друга пригода која ете, веќе со дечениии никако да дојде.

Во рамките на истиот концепт, го користите цитирањето на „монументални научни фигури“ од минатите векови за да ги легитимирате своите ставови (без разлика на тоа дали добро сте ги разбрале и цитирале). Таков е примерот со делото на еминентниот F. Cumont (од 1908 г.) чија релевантност за манихејството била неспорна до средината на минатиот век, кога биле откриени нови оригинални манихејски списи, со што на извесен начин било ставено во сенка неговото, во свое време навистина вредно, дело. Дел од овие нови научни публикации за манихејството се цитирани во мојот најнов текст што ќе биде објавен во зборникот од споменатата сплитска конференција.

Врвот на Вашата методолошка концепција е претставен на стр. 104 и 105 и тоа во форма на поучни препораки до мене. Токму овие пасуси најдобро го претставуваат Вашиот не особено длабок академски профил и класична антрополошка и хуманистичка наобразба. Вашата моќ ја темелите врз груби обопштувања, слепо прифаќање на потврдени авторитети и празна употреба на општопознати и не баш добро промислени флоскули:

- „Веднаш треба да се каже дека симболичкото значење на одделните мотиви што се среќаваат на нашиве стели (...) е долго изучувано и одамна точно.“ (104). Драга колешке, симболите во принцип не се „уточнуваат“, туку се **толкуваат** при што секоја генерација научници и секоја научна школа **постојано** и **секогаш одново** ги препрочитува, обидувајќи се да најде некој нов клуч за нивно разбирање или нова нијанса на значење, со што уште повеќе би се доближиле до значењата што тие симболи ги имале во рамките на древните култури од кои потекнуваат. Во Вашите трудови, на повеќе места може да се насети дека Вие верувате во постоењето на **само едно стриктно значење на одреден симбол** во рамките на една епоха и една религија. Поради тоа и

толку често и толку жестоко ги негирате другите автори, сметајќи дека нивните теории априори ги загрозуваат и негираат Вашите. Дали сте свесни дека еден ист симбол може да има **неколку паралелни значења** во различни ситуации и различни контексти, дури и во рамките на една иста територија, еден ист период, и една иста религија т.е. култ? Еве уште еден пример кој ја илустрира оваа, па и некои други Ваши методолошки заблуди:

- „Научниците се речиси едногласни дека тнр. астрални симболи (диск, розета, месечев срп со розети на внатрешната страна) ги изразуваат есхатолошките верувања што потекнуваат од Истокот ...“ (104, 105).

Во многу теории кои денес во науката се отфрлени, пред само неколку години „научниците беа речиси едногласни“. Таков е случајот и со општоприфатената концепција дека Истокот е извор на сите врвни културни феномени, вклучително и есхатолошките концепти во религијата. Современата теорија на историските науки оваа идеја ја етикетира (и критикува) како манифестација на анахроните „дифузионистички“ и „миграционистички“ концепти во кои присуството на одредени сродни феномени на разни територии се објаснува како **нивно ширење од некакво единствено јадро** (обично поразвиено) и тоа по пат на миграции и други форми на пренесување.⁸ Во случајот со оформувањето на манихејството, гностицизмот и другите сродни учења, во последно време се апострофираат токму обратните влијанија. Имено, постојат ставови дека концептот на метемпсихоза т.е. преселба на душата, во манихејството не доспеал само од индо-иранските и семитските (како што порано се мислело), туку и од хеленистичките (а во тие рамки и старобалканските) традиции, присутни во Месопотамија во времето кога таму се формирало манихејството. Се смета дека овие традиции тука се нашле со ширењето на македонската империја што Вам како истражувач на античка Македонија секако би требало да Ве интересира.⁹

- Еве уште една лаичка, некритичка и догматска реченица: „До II светска војна имаше тенденција да се бара симболика во секој мотив, но постепено се сфати дека со текот на времето симболичкото значење на многу мотиви било заборавено и дека тие почнале да се користат како обични орнаменти, така што денес преовладува поумерен и попретпазлив пристап во толкувањето.“ (105). И овие зборови јасно покажуваат дека Вие ја одбирате својата методологија **медиокритетски** - така што проценувате каде се движи толпа-

⁸ B. Olsen, *Od predmeta*, 116-123.

⁹ А. Л. Хосроев, *История*, 114.

та т.е. мнозинството од научниците, при што не умеете секоја научна граѓа, теорија и концепција да ја процените индивидуално и самата по себе, одделно од глобалниот ток.

- За иконографијата

Во рамките на Вашите полемики со мојата манихејска хипотеза мора да се апострофира уште еден аспект иако, како и во другите Ваши критики, тој е до крајност хиперболизиран. На стр. 103 велите дека јас ја докажувам манихејската иконографија на тиквешките споменции „...без никакви аналогии со манихејски белези и без упатување на ниедно дело за манихејската уметност.“ (103). Иако јас и досега користев одредени манихејски иконографски паралели (претстави насликани на текстил од манихејскиот храм во Qocho), и самиот го признавам своето незадоволство од овој аспект на моите аргументации. Но, денес оваа забелешка веќе не може да се третира како контраргумент, затоа што во својот најнов труд, предаден за зборникот на наведената сплитска конференција, се приложени повеќе манихејски ликовни паралели и манихејски иконографски идентификации, базирани врз неколку современи публикации. Но, се плашам, колешке Проева, дека овие ликовни паралели нема да го задоволат Вашиот **лаички апарат за компаративно проучување на иконографијата** кој не знае да ги диференцира морфолошките, стилски, иконографски, симболички т.е. семиотички и контекстуалните релации меѓу две слики.

На стр. 103 ме критикувате дека „... *мотивите ги анализира изолирано, без никаква корелација во рамките на иконографската шема, не водејќи сметка за контекстот и за општиот аспект на иконографската композиција, туку просто ги истргнува од композицијата чиј составен дел се, затоа што го гледа само она што сака да го види.*“ Апсолутно во сите примери што ги анализирам, јас прво го истражувам **секој мотив одделно**, споредувајќи го потоа со конкретни пасуси од манихејските и гностичките текстови. Потоа, добиените значења **задолжително** ги поврзувам и толкувам **во контекст на другите иконографски елементи од дадената композиција на тиквешките споменици** и повторно, уште еднаш **во контекст на зачуваните манихејски текстови**. Секој читател може самиот да провери дали водам или не водам сметка „за контекстот и за општиот аспект на иконографската композиција“.

Современата теорија на науката вели дека не е можно при едно истражување, во предметот на своето проучување научникот комплетно да избегне да го види „она што го сака“ т.е. она што е однапред предодредено таму да биде видено. Не е можно при тоа да не извршат влијание следниве

компоненти: - што тој студирал; - кои се неговите професори; - кои книги ги читал; - која е неговата културна, верска или друга припадност. Поради тоа секоја научна методологија препорачува одредени **техники на автонегација и имунизација** кои треба да го спречат паѓањето на истражувачот во овие стапици.¹⁰ За науката не се толку опасни оние автори кои поставувајќи ги своите храбри хипотези се спремни и да се посомневаат во нив. Најопасни се оние кои **воопшто не размислуваат за својата објективност**, идентификувајќи се себеси со некаква **егзактна „историска“ или „археолошка машина“**, а кои поради тоа сметаат дека не треба да го преиспитуваат и проверуваат својот научен став (скенерот и фотоапаратот не треба да се сомневаат во својата објективност). Морам да констатирам дека во Вашите трудови многу често се наидува на зборови и фрази кои се школски пример токму на вторава категорија научници („јасно е дека“, „ништо друго туку“, „секако“, „мора да се третираат“, „ги побивам“, „нема никакви индиции, а камоли докази“, „веднаш да се отфрли“, „недвосмислени докази против“).

- Иконографска шема

Во Вашиот последен текст дури **петнаесетина пати** ја употребувате формулацијата „*икконографска шема*“, при што никаде не го определувате нејзиното значење. Во некои случаи ја користите за да означите одредена **констелација на ликовни мотиви**, друг пат некаква **икконографска композиција, иконографски тип или ликовен т.е. декоративен модел**. Изборот на терминот „*шема*“ го одразува Вашиот механички т.е. формален приод, односно дека претставите на тиквешките надгробни спомнеици ги гледате како **збир од сликички комбинирани според некаква однапред подготвена шема**. Сметам дека ова ниво е недостојно за споменици кои (без разлика дали припаѓале на манихејците, почитувачите на култот на Кибела, Атис или Дионис) одразуваат една многу подлабока езотерична симболика во која Вие со својот формален, хоризонтален пристап не можете ниту да примирисате. Бидејќи и самата гледате и размислувате исклучиво во некакви прости и однапред зацртани шеми, сакате и овие споменици да ги сведете на овој крут механички шаблон.

- За ликовните мотиви, нивните називи и толкувања

Од пасусот на стр. 103 и 104, но и на многу други места, јасно се гледа дека Вие, колешке Проева,

¹⁰ За ова и многу други, за вас неопходни, археолошки совети, видете: В. Olsen, *Od predmeta*, 45-51, 73-81, 87-91.

спаѓате во оние истражувачи кои претпочитаат да се движат низ научните полиња по добро натапкани патеки. Ваквото Ваше движење јас лично и не го сметам за движење по некоја особено осмилена траекторија, туку за талкање, проследено со постојани скокања од тема на тема и препирки со досегашните автори. При тоа, како основна потпора и оружје („штаки за потпирање“ и „стапови за удирање“) ги користите „непорекливите“ референци на етаблираните автори. Затоа безмалку не ме карате оти јас наместо да ја користам „вообичаената и научно прифатена терминологија за означување на мотивите“ (се мисли на ликовните мотиви од тиквешките споменици), користам „описни означувања (...) несмасни и неразбирливи, што може да се види од следниве примери: *сноп од стрелки што се спуштаат кон човечките фигури; крст со краци кои завршуваат во вид на стрелки; сложен склоп од меѓусебно поврзани стрелки; три листовидни мотиви поместени еден во друг (...)*“ (натаму цитирате и други такви примери).

Мојот одговор е сосем едноставен: па како, драга колешке, да употребам „вообичаени и научно прифатени термини“ кога нашите тиквешки надгробни споменици се **апсолутно невообичаени и досега невидени никаде на друго место**. Вториот аргумент поради кој се решив за сложени и невообичаени описни називи е тежнењето да не влезам во стапицата во која влеговте Вие - а тоа е употреба на стереотипни општоприфатени термини кои **воопшто не се неутрални** од семантички аспект, туку под велот на наводната „објективност и непристрасност на авторот“ имплицираат на одредено значење за кое тој воопшто не е свесен или пак обратно - го употребува намерно, за да повлијае на перцепцијата на читателот. Треба да знаете дека **интерпретацијата е присутна дури и во именувањето на научната граѓа**. Дали го забележавте моето тежнење, при дескрипцијата, во овие мотиви да го намалам (колку што е тоа можно) ваквото априорно значење, намерно употребувајќи **неутрални геометриски термини** (круг, стрелка, линија, квадрат, триаголник, вертикален сегмент, полукруг, розета - сфатена како геометриска слика итн.). Дури потоа, во други пасуси се обидувам нив да ги толкувам во рамките на манихејската догматика. Обратно од вас, намерно ги избегнувам случајните асоцијации (како на пр. „свезда“, „сонце“, „диск“), особено таму каде што може да има дилема околу значењето на дадениот мотив.

- Розета, свезда, сонце

„Објективноста“ и „непристрасноста“ во вашето именување на овие мотиви најдобро се гледа

преку примерот на **розетата** (Т.III; Т.V:3,8,15). Во Вашата бегла и неконзистентна класификација на ликовните мотиви од тиквешките споменици Вие неа ја сврстувате во категоријата „**вегетабилни мотиви**“ (судејќи по тоа претпоставувам дека ја сметате за некаков цвет), додека при нејзиното толкување ја интерпретирате како „**свезда**“ (која како мотив ја сврстувате во „**астралните мотиви**“) и како „**сонце**“ (кое воопшто го нема во Вашата класификација) (94, 104). Ова сосем јасно покажува дека Вие, и покрај желбата за стриктно и децидно определување на ликовните мотиви, не сте начисто дали розетата е цвеќе, свезда или сонце. Оваа неопределеност ја решавате по потреба - како што во ментот ви одговара, и при тоа не наведуваат на кој начин во овие случаи го одбирате вистинското значење.

„Така на пр. јасно е дека малите розети во комбинација со месечев срп не се ништо друго туку свезди.“ (105) (Т.V:3). Од оваа реченица се гледа вообичаениот „методолошки апарат“ на Вашите научни тези. Во случајов, **клучните и непорекливи аргументи** на тезата се „јасно е“ и „ништо друго туку“. Некој може да помисли дека во оваа статија не се наврќате подетално на експликацијата на оваа теза затоа што тоа го направивте во некоја друга своја статија. Но и во тие други статии тоа е направено исто така бегло - со прелиминарно протрчување низ темата, проследено со по некоја површна референца на некој „недоприлив авторитет“.

Ќе Ви одговорам едноставно. Розетата во комбинација со хоризонтално поставена млада месечина, покрај значењето на свезда може да бидат и „нешто друго“ за што дури и Вие самата говорите на стр. 105. Тука пред се станува збор за **сонцето**, при што сликата добива неколку потенцијални значења кои не се јавуваат само во манихејството, туку и во други култури низ целата планета: - месечев чун по кој сонцето плови низ небото,¹¹ - хирогамија меѓу месечината и сонцето.¹²

Во Вашите трудови не правите јасна дистинкција и меѓу **соларното** значење на розетите и нивното толкување како **свезди**. И покрај тоа што денес знаеме дека свездите се сонца т.е. сонцата - свезди, во минатото не било така, поради што во древните култури, за овие небески тела се врзуваат разни традиции и разни симболички значења. Еден поголем пасус на стр. 107 јасно покажува дека Вие не сте свесни за сета деликатност и сложеност на истражувањето на мотивот и феноменот „розета“. Крајните негативни консеквенци на ваквото незнаење денес ги гледаме секојдневно во рамките

¹¹ Подетално за ова: Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 71, 72.

¹² Подетално за ова: Н. Чаусидис, *Космолошки*, 278-285.

на нашата масовна култура каде „сонцето од Вергина“ т.е. „свездата од Вергина“ се бара и се наоѓа во сите епохи (назад се до палеолитот) и во сите култури на планетава. Розетите се толку распространети, толку многузачни и меѓусебно толку слични, што нивното сериозно проучување не е можно доколку пред тоа совршено не се осмисли методологијата и критериумите за нивна класификација, а граѓата не се определи стриктно од типолошки, хронолошки и културолошки аспект. Токму поради тоа, во моите толкувања на овие мотиви предложив неколку паралелни значења и при тоа во истражувањето се откажав од голем број споменици во кои розетата не е придружена со други ликовни елементи кои се еминентни за тнр. тиквешка група споменици.

- Сончогледи

Секое врвно научно или било какво друго дело има своја **каденца**, своја амплитуда односно точка во која е фокусирана и еманирана сета основна суштина на тоа дело и сиот гениј на нејзиниот творец. И обратно, секое лошо дело има своја **декаденца** - ист таков фокус во кој се збиени клучните негативни белези на нејзиниот создавач. Сметам дека во Вашиот текст од минатиот број на Патримониум.МК, а можеби и глобално, во рамките на сиот Ваш научен опус, тоа е оној дел во кој полемизирате со мене околу тоа дали централниот мотив од еден тип тиквешки стели (Т.III) е розета или тркало (конкретно се работи за стелата од Т.III:1). При тоа, наместо својот став да го илустрирате или поткрепите со фотографија, цртеж или некаква друга аргументација, Вие наведувате уште една од типичните за Вас тези „истресени од раков“. Еве ја таа неповторлива реченица: „Имено, розетата би можела да го претставува сончогледот и во тој случај оваа шема би ја означувала професијата на покојниот.“ (тука секако мислите на професијата **земјоделец - одгледувач на сончоглед**) (106, 107).

Во овој случај, Вам - универзитетски професор по историја, како контрааргумент ќе Ви посочам цитат од една „исклучително релевантна и тешко достапна книга“ (**Македонска енциклопедија за деца, Том 5, Скопје: Детска Радост, 1990**), каде на стр. 13, под единицата „Сончоглед“ стои следното: „(*Helianthus annuus*), *едногодишно растение по потекло од Јужна Америка. Се одгледува поради семките што содржат 25-40% масло и претставува една од најважните индустриски култури кај нас.*“ Како додаток на ова, повикувајќи се повторно не подалеку од општопознатата „Википедија“, ќе прецизирам дека ова растение изворно егзистирало **само во Централна Америка**, за дури подоцна да се прошири низ оста-

натите делови на американскиот континент. **Во Европа е донесено дури во 16. век (од новата ера)** и тоа од страна на Шпанците, за во наредните векови да започне помасовно да се одгледува поради маслото и разни други потреби.¹³ Сакам да верувам дека зад оваа Ваша досетка навистина стои само неинформираност. Во спротивно ќе морам да помислам дека ја изнесовте базирајќи се врз некоја од тезите на знаменитиот Ерих фон Деникен. Тука не сакам воопшто да го отворам прашањето дали сончогледовиот цвет воопшто личи на тиквешките розети (Т.III; Т.V:3,8,15).

Веројатно ќе ми забележите поради малициозноста на овој пасус, за што ќе се оправдам со принципот на реципроцитет. Такви грешки можат секому да му се случат (се разбира денес поретко, имајќи го на монитор секогаш достапниот интернет). На скромните може да им се премолчи, но не и на оние претенциозните како Вас кои на сите страни удираат без милост (и без аргументи) и тоа не само по опусот на авторите, туку и *ad hominem*. Всушност, мојата и Вашите теории не се суштински конфронтирани по прашањето на розетите, иако Вие тоа сакате докрај да го заострите, вулгаризирајќи ги т.е. сведувајќи ги моите толкувања на глупости (107 - фуснота 112). Не се конфронтирани затоа што обајцата ја разгледуваме и допуштаме можноста, овој мотив да го означувал сонцето. Кога би ја имал можноста да водам со Вас **вистинска конструктивна** дискусија на научно ниво, во вид на рационално и **несуетно** одмерување и преиспитување на аргументите, јас неа би ја насочил на следното прашање: - **Во рамките на кои од античките култови можат да се разгледуваат апострофираните соларни симболи и нивните есхатолошки импликации?** - Кога сме кај розетите и сличните на нив кружни мотиви, сакам да апострофирам на уште еден пасус кој се наоѓа на стр. 104. Таму, кружните мотиви ги определувате со терминот „*диск*“ (Т.III:4,6), без при тоа да појасните што точно подразбирате под овој поим (диск како соларен диск, како спортски реквизит, диск со карактер на штит, послужавник или елемент од некаков друг објект?).

- Гранки и дрвја

Говорејќи за стелите што ги определувате како „*варијанта IV-b*“, (Т.III) велите дека лево и десно „*Од надворешната страна на столбовите од сводот понекогаш е врежано по едно гранче*“ (94) (Т.III:1-3,5). Акцентирам дека тоа не е или барем

¹³ Sunflower, Wikipedia the free encyclopedia, (hystory) <<http://en.wikipedia.org/wiki/Sunflower#History>> (05.02.2011)

не е секогаш гранче, туку најчесто стилизирано дрво, на што упатува меѓу другото и примерот со птици прикажани на врвот (Т.III:5). Птицата на врвот од дрво претставува мошне фреквентна иконографска констелација која може да се докаже преку бројни ликовни паралели со соодветни митско-симболички значења.

Елаборирајќи ја иконографијата на фронтонот наведуваме една непрецизна реченица: „Другиот мотив во фронтонот е гранка со толку многу стилизирани листови што имаат облик на триаголник“ (94) (Т.V:1-7). Дали „толку многу“ се однесува на големиот број стилизирани листови или на степенот на нивната стилизација? Во таа смисла Ви нудам три варијанти на оваа Ваша реченица со три можни значења, па Вие одберете го соодветното, или пак понудете некое четврто:

- Другиот мотив прикажан во фронтонот е гранка со листови, при што степенот на стилизација на овие листови е толку висок што тие добиле облик на триаголници.

- Другиот мотив прикажан во фронтонот е гранка со бројни стилизирани листови коишто имаат облик на триаголник.

- Другиот мотив прикажан во фронтонот е гранка, со бројни стилизирани листови, којашто формира композиција во облик на триаголник.

Без разлика на значењето (претпоставувам дека сакавте да го апострофирате првото), определувањето на сложените мотиви прикажани во фронтонот на овој тип стели не може да се исцрпи со терминот „гранка“ (Т.III:1-3). Прво, гледана од натуралистички аспект таа најчесто се разгранува на сите страни т.е. нема заден дел кој би бил поврзан со стеблото. Сепак, доколку е така, во некои случаи е очевидно дека тоа се повеќе гранки кои излегуваат од некаков друг централен мотив, како на споменикот од Долни Дисан (Т.I:6; Т.III:2; Т.V:2), кој пак воопшто не наликува ни на стебло, ниту пак на корен. Станува збор за концентрични елементи со листеста форма кои Вие, колешке Проева, едноставно не сакате да признаете дека постојат т.е. да ги ставите во фокусот на своите истражувања, и покрај тоа што ги илустрирате со фотографија (105 - Сл. 12). Но затоа пак ги забележувате при критикувањето на моите толкувања, нарекувајќи ги со неопределениот назив “вегетабилен мотив“ (94, 103, фунсота 84, 104). Јас се обидувам да ги определам преку хипотезата дека фронтонот го претставува рајот (манихејскиот Свет на Светлината) во кој разгранетите стрелки ја претставуваат сеприсутната Божествена Светлина. Во некои гностички, а донекаде и манихејски списи тој се изедначувал и со утробата на жената.¹⁴ Таквата можност можам да ја поткрепам со бројни примери во кои, преку листестиот мо-

тив (т.е. мотивот на елипса со зашилените полови) во древните култури се прикажувале женските гениталии.¹⁵ Сосем е ирелевантно дали е тоа, како што Вие велите „вообичаено“ и „прифатливо“ за науката и „најблаго речено несериозно“, бидејќи јас во принцип секогаш се стремам да ги преиспитам **вообичаените и општо прифатени научни решенија**. Штом веќе не се согласувате со моето толкување, еве во оваа пригода Ве повикувам да кажете што точно според Вас означувал овој „вегетабилен мотив“.

- На страна 105 го наведуваме терминот „винова гранка“ кој се надевам дека е резултат на печатна грешка или Ваше невнимание, но од друга страна, не би смеело ништо да нè изненади, со оглед на присуството и на „винарски нож“ (99) и други Ваши „иновативни решенија“ во сферите на ботаниката и земјоделието.

- Стрелки или бршленови гранчиња?

Јас во своите трудови не ја исклучувам можноста дека стрелките на тиквешките споменици имаат врска со бршленовите гранки и листови. Допуштам дека можеле дури и да настанат од нив, но во рамките на манихејското значење на спомениците добиле ново значење на **стрелки** како симболи на **Божествената Светлина** - клучниот елемент во манихејската догматика (Т.II:3-7; Т.IV:1; Т.V).¹⁶ Едниот од оние елементи кои во моментот би можеле да ја одмерат точноста на нашите толкувања е **крстот со краци кои завршуваат во вид на стрелки**, прикажан во фронтонот на два споменика (Т.I:2; Т.II:3; Т.V:14,15). Со оглед на исклучителната реткост на симболите во вид на вертикален крст во рамките на паганските култови (особено на Балканот), јас сметам дека зад овој крст стои одредена **христијанска** т.е. **христијанизирана симболика**. Во рамките на манихејството, во него го препознавам „Крстот на Светлината“ и „Исус-Сјајот“. Во рамките на Вашиот концепт, тоа би морало да биде некаков „бршленов крст“ (?) за што очекувам од Вас соодветно објаснување.

„Што се однесува, пак, до гранчињата околу главите на покојните или капителите на сводовите под кои стојат покојните (...) тие се или од винова лоза или од брилен, омиленото растение на Дионис, и очигледно ги симболизираат круните со кои верниците на Дионис си ги украсувале главите.“ (106). Од сликите што и тука ги при-

¹⁴ Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 48, 49; нови паралели се претставени и во мојот труд од наведената конференција во Сплит.

¹⁵ Н. Чаусидис, *Космолошки*, 97-99; Табли Б2 - Б5.

¹⁶ Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 35-39.

ложувам (Т.I:4,8; Т.II:3,6; Т.IV:1) е јасно дека во наведените примери „гранчињата“ секако не би можеле да се поврзат со круните на верниците (јас меѓу другото ги поврзувам со Божествената Светлина која паѓа врз просветлените). Земајќи го предвид целиот материјал, можам да нагаѓам дека под овие „круни“ Вие веројатно ги подразбирате прстенестите мотиви дополнети со стрелковидни елементи, кои се јавуваат на некои други тиквешки споменици (Т.V:9-13). Но ако е така, тогаш и тука немаме сосем спротивни мислења бидејќи и јас, покрај другите значења, упатувам на можноста дека овие прстени, дополнети со стрелки се круни т.е. венци наменети за главите на покојниците.¹⁷ Разликата е само што јас ги сметам за **светлосни круни**, додека вие - **за круни од билки**, при што би можел со Вас да дискутирам за бршленот како парадигма, но не и за лозата, бидејќи не ми се чини многу веројатно дека лозовиот лист би можел да се стилизира во триаголник.

- Столб со стрелки

Едниот од најинтересните и најзагадочни мотиви од тиквешките споменици, јас во своите трудови го определувам со следното описно име: **„вертикален стожер со правоаголно проширување во основата и сноп од стрелки кои зрачесто се шират од врвот“** (Т.I:2; Т.II:4,5). Во рамките на мојата хипотеза, го поврзувам со „Столбот на Светлината“ по кој душите на просветлените се искачуваат кон небото, за што на 50-тина реда приложувам детални елаборации и цитати од манихејските химни.¹⁸ Вие, колешке Проева, без никакви дополнителни аргументи, го нарекувате *„дрво на постамент помеѓу две други дрвја ...“* (94) или *„шематизирано дрво поставено на правоаголна база меѓу две други дрвја ...“* (106), во врска со што сакам тука да Ви упатам неколку прашања и забелешки.

- Во оние Ваши досегашни трудови кои ми се мене познати, никаде ниту со една реченица не се обидуваат да ја елаборирате и оправдате оваа досетка. Наместо тоа, се повикувате на делата на Ch. Picard, M. Renard и C. Deroux кои овој мотив го определуваат како *„дрво-трофеј“* при што ги парафразирате низ една мошне конфузна реченица, според која тоа е *„... дрво речиси целосно оголено од гранките и од лисјата и дека краевите на гранките што останале веројатно се приказ на бршленови лисја како симбол на вечноста. Според нив, мотивот во горниот агол на фронтонот, ист како и 'гранките' на дрвото-трофеј, ги*

сугерирале четирите годишни времиња ...“ (98) Со оглед на Вашето **несогласување** со теориите на овие автори (поврзани со култот на Атис и Кибела) Ве прашувам дали Вие, наспроти тоа, **сепак го прифаќате** нивното толкување на овој мотив како *„дрво трофеј“* и дали при тоа забележавте дека на обете тиквешки стели, тоа е со **пет „гранки“**, при што годината за жал има само **четири годишни времиња**. Судејќи според Вашето толкување на мотивот на стрелката како бршленов лист, значи ли тоа дека ова дрво е **бршленово дрво** и дали (со оглед на тоа што бршленот не е дрво туку ползавка) претпоставувате дека луѓето во тоа време можеби го добиле по пат на вкрстување, калемење или генетски инженеринг, или пак едноставно создале некакав „сакрален реквизит“ (зеле стебло од некое дрво, му фиксирале гранки и листови од бршлен и сето го ставиле на постамент). Морам да признаам дека последнава солуција ја сметам за можна, но при тоа, за да ја поткрепите, **Вие**, а не јас треба да ги изнесете овие елаборации, а воедно и да приложите материјал за компарирање (пишани извори, ликовни паралели). Секако, на крајот ќе мора да објасните зошто нарачателите на овие споменици би се решиле, на нив да ја прикажат оваа необична сакрална сценографија.

- Афионовы чушки или калинки?

Парот кружни мотиви на тиквешките стели (очевидно некакви растителни плодови) Вие ги определувате како **афионовы чушки** (94, 106, 107), а јас како **калинки** (Т.I:6,7; Т.III:2-4). Разликата е во тоа што јас, не негирајќи ја другата можност, се обидувам да дадам аргументи кои би упатувале повеќе на мојата отколку на другата хипотеза, а Вие се стремите тотално да го негирате моето мислење и при тоа не давате речиси никаква аргументација во прилог на својата (освен дека афионот е *„фунерарен симбол и симбол на бесмртноста“*). И при тоа велите дека јас го вадам од контекст, иако го обработувам многу подетално и посистематично од Вас и тоа најпрво како одделен мотив, потоа во рамките на целата композиција, а на крајот и во рамките на религијата со која се обидувам да ги поврзам нашите споменици (аналогно значење калинката носи и во античките пагански култови).

За да бидам појасен, овој пат ќе Ви приложам и слики. Еве, колешке Проева, слика на афионова чушка (Т.VI:1) и слика на плод од калинка (Т.VII:7). Гледате ли дека гранчето т.е. дршката на афионот е долга, рамна и се спојува со плодот под агол кој се поклопува со замислената вертикална оска на плодот. Дршката на афионот не е брановидна, ниту пак се спојува со плодот под кос агол,

¹⁷ Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 47.

¹⁸ Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 39-41.

како на нашите стели (Т.VII:1-3). Венчето на врвот од плодот е големо, многу поголемо отколку кај калинката. Ајде сега погледнете ги мотивите од тиквешките споменици (Т.VII:1-3). Гледате ли дека кај сите нив гранчето на плодот е **под остар агол**, а на едниот споменик дури е и **брановидно** (што воопшто не е својствено за афионот), а и венчето е значително помало во однос на плодот и поиздолжено. Еве и неколку примери на афиони и калинки претставени на други археолошки споменици (Т.VI:2,3; Т.VII:4-6).¹⁹

Со овие елаборации немам намера да го оспорувам Вашето мислење, туку само да му дадам легитимитет и на моето.

- Шишарки

Вие, колешке Проева, сакате да ги определувате работите стриктно и децидно. Со хируршка решителност се обидуваат да ги диференцирате иконографските мотиви на тиквешките стели во три категории. Но реалната состојба е пресложена за Вашиот прост механички систем, поради што Ви се појавуваат проблеми при кои Вие, во неможност да ги решите, применувате ампутации. Ова најдобро го покажува токму примерот со шишарките.

Од неколкуте спомнувања во Вашиот труд читателот не може да сфати дали на таму посочените стели се работи за „мотив на борови дрвја“, мотив на „борова шишарка поставена на ара“, „фигури-борови“ т.е. „фигури стилизирани во вид на борово дрво или шишарка поставена на ара“ (93, 97-99, 106) (примери: Т.П:8,9). Особено земајќи предвид што за обработуваните стели велите дека имаат „специфична афигурална иконографија“ (93). Зарем не сфаќате дека влегувате во контрадикција ако идентификувате „фигури борови“ т.е. „фигури стилизирани во вид на борово дрво или шишарка поставена на ара“ во рамките на стели кои самите пред тоа сте ги определиле дека се со „афигурална иконографија“.

Овие Ваши очевидни проблеми ќе исчезнат ако се откажете од идејата за класифицирање на симболичките т.е. иконографските мотиви во **тесни натуралистички категории**. Во случајов се работи за **хибридни мотиви** кои својата двозначна, па и трозначна симболика ја добиле како плод на нивната ликовна и семиотичка трансформација, диктирана од улогата што ја имале во рамките на посмртните претстави. Конкретно, станува збор

¹⁹ Илустрации: Т.VI: 2. Минојска фигурина (теракота); 3. Деметра Елеусинска (релјеф во камен); Т.VII: 1-3. Детали од тиквешките надгробни стели; 4. мозаик, ранохристијански период; 5. Синагога од Капернаун (4. век); 6. Надгробен споменик, Горфа (1-2. век).

за специфична категорија **компаративни фито-антропоморфни мотиви** кои настанале со антропоморфизација на шишарката, можеби и на целото зимзелено дрво, а евентуално и на сликата на шишарка поставена на ара. При тоа ќе Ви забележам на уште еден пропуст кој повторно се однесува на ботаничките аспекти. Имено, Вие во Вашите текстови, шишарките ги определувате исклучиво како „борова шишарка“ заборавајќи дека шишарки имаат и другите четинари (*Pinóphyta* или *Coniferae*), при што кај многу од нив тие се меѓусебно мошне слични.

Вашите конфузни ставови во врска со овие симболи најдобро ги одразува следнава, сосем хаотична реченица, наведена во еден Ваш постар труд: „*Така претстава на човечка фигура* (фигура - шишарка Н.Ч.) *не се среќава надвор од Македонија и покажува дека станува збор за туѓо влијание, а не за доселеници и очигледно ја покажува инвентивноста на домашните мајстори при користењето на туѓите мотиви*“.²⁰ Не ми е јасно како овие мотиви можат да бидат „туѓи“, а при тоа да „не се среќаваат надвор од Македонија“? Вие, колешке Проева, неодамна објавивте засебен текст посветен на овој мотив, така што моите ставови во однос на него ќе ги претставам подетално во некоја друга пригода.²¹

- Арки

Во врска со овој мотив сакам да Ви поставам две прашања со цел да ги разрешам нејасните елаборации во Вашиот напис. Дали арките ги класифицирате во категоријата „мотиви“ (се мисли на ликовни т.е. симболички мотиви) или ги сметате само за обичен фон (на стр. 94 ги нарекувате „засведено релјефно поле“). Дали сметате дека биле наменети само за **сместување** на одделните ликовни мотиви или и самите (со овие елементи или без нив) носеле одредена **иконаграфска улога** т.е. **семантичко значење**.

Археолошки пропусти

Во врска со една стела од локалитетот „Белград“ кај Кавадарци (Т.П:5), Вие ги искажувате следните зборови: „*Стелата ја регистрирав во рамките на проектот за објавување на епиграфските споменици од Р. Македонија. Ж. Винчиќ стелата ја третира како необјавена, како и Н. Чаусидис, кој упатува на неговата книга наместо на editio princeps* (стои: „*princes*“ Н. Ч.) *од N. Proeva, La stèle funéraire datée de l'année 325/6 de n.è., 286, сл 2 на стр. 293 како што е ред, што уште еднаш ја*

²⁰ Н. Проева, *Туѓи*, 85.

²¹ N. Proeva, *Les stèles*.

покажува нивната неупатеност во соодветната стручна литература.“ (98, фуснота 40)

Доколку веќе се повикувате на принципите „*editio princeps*“ и „*како што е ред*“, ги знаете ли Вие, колешке Проева, **стандардите за прво објавување на археолошки наоди** и дали Вие, во тука цитираното прво публикување на наведената стела, сте ги задоволиле овие стандарди? За да Ве потсетам, ќе го наведам исцело пасусот кој Вие го сметате за „прво објавување на оваа стела“:

«*Récemment on a découvert, toujours aux alentours de Kavadarci, la partie médiane d'une stèle avec la même représentation dans le champ à relief à telle différence que le motif (plant de vigne stylisé entre deux cyprès) se trouve sous un arc en plein cintre. Dans les écoinçons deux petits arbres sont représentés (fig. 3). De l'inscription il ne reste que les deux premières lignes avec le nom Αὐρήλιος/Μακαίδώ]. La stèle se trouve au Musée de Kavadarci, n. inv. 62/II dim. 0,67x 0,53 x 0,10 m. Hauteur des lettres 3,5-4,5 cm.*»²²

Како што може да се види, таму не го наведувате **локалитетот на кој е пронајдена стелата**, ниту пак контекстот на наодот, материјалот од кој е изработена и други **неопходни елементи** за едно **прво публикување**. Наместо детаљната техничка документација која што во рамките на современата археологијата е неопходна за „*editio princeps*“, приложувате една очајно лоша фотографија која е неупотреблива за било каква посериозна студија (особено иконографска), а која најдобро зборува за нивото на Вашата егзактност и прецизност (Fig. 3 на стр. 293, во чија сигнатура се провлекуваат истите недостатоци). Ете затоа не го цитирав Вашиот труд.

Ова е добра прилика да се апострофира во општи рамки Вашето ниско ниво на археолошка подготовка, земајќи ги особено предвид базичните стандарди на техничката документација (метрика, археолошки контекст, технички стандарди на фотографиите и на цртежите, отсуство на планови, карти, и детаљни типолошки схеми).

На стр. 102 спомнувате една стела од с. Ресава „*взидана во гроб датиран во III/III век н.е.*“ која според вас „*го побива тврдењето на Н. Чаусидис дека ниту една стела од тиквешки тип не е најдена in situ*“. Со оваа реченица јасно покажувате дека наспроти својата археолошка и латинска наобразба, не знаете што во рамките на археологијата значи терминот „*in situ*“. За да го пополните овој недостаток, повторно Ве упатувам не подалеку, туку на најниското општообразовно рамниште - „*Википедија*“: „*In archaeology, in situ refers to an artifact that has not been moved from*

its original place of deposition“.²³ Самите велите дека наведената стела е „*взидана во гробот*“ што значи дека не е **на своето место**, туку **употребена секундарно**. При тоа не ја парафразирате до крај мојата реченица во која точно појаснувам на што мислам: „*До сега не е познат или барем не е публикуван надгробен споменик кој би можел да се поврзе со гробот над кој изворно бил поставен*“.²⁴ Патем, во врска со датирањето на оваа стела го цитирате само насловот и списанието (Cf. *Arheološki Pregled*, 1960, 108, T. XVIII/3), без навод на авторот и на неговите аргументи за датација на гробот (94 фуснота 10; 102 фуснота 68). Што се однесува на датирањето на гробот, се работи за прелиминарно соопштение во кое авторот А. Керамидчиев, како поткрепа на предложеното датирање, не приложува ниту пак опишува било какви конкретни археолошки наоди. Според тоа, оваа референца **во никој случај** не може да се употреби како **сериозен аргумент** за датирање на наведената стела.²⁵

- За каменот и каменоресците

Следнава реченица покажува дека Вам, колешке Наде Проева, Ви недостасува археолошки сенз, дури и во однос на најобичните работи поврзани со материјалната култура, предметите, нивните својства и технологиите на производство. Според Вас „... *шематизираниот, рустичен и речиси наивен стил на еден голем број стели од тиквешки тип не е хронолошки показател туку белег што се должи на локалниот тип камен.*“ (101, други слични заклучоци на стр. 96, 103,105).

Од оваа и други слични реченици, наведени во Вашите претходни трудови, произлегува дека тиквешките стели се работени во овој груб, неугледен камен (неподобен за префинета пластична обработка) **само затоа што него го имало во тиквешкиот регион**. Но, при тоа забораваме дека во истата таа област, на многу места има и **солидни варовнички карпи** кои се многу пати поблагодородни и поефектни за делкање споменици. Тиквешките мајстори - каменоресци можеле релативно лесно да ги набават и со истиот вложен труд, во нив да изработат многу поубави и помазни релјефни мотиви, со многу пореалистични фигури. Ве повикувам најпрво да го проверите овој факт и потоа да се запрашате зошто и покрај тоа, овие мајстори **сепак се решиле да се мачат**

²³ *In situ*, Wikipedia the free encyclopedia <http://en.wikipedia.org/wiki/In_situ#Archaeology> (27.02.2011)

²⁴ Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 21.

²⁵ А. Kераmidčiev, *ЏАКОВЕЦ*, 108.

²² N. Proeva, *La stèle*, 286.

со овој **груб и неугледен камен**, а нивните нарачателите - да не ги обележуваат своите гробови со убави и мазни, туку со груби и рапави споменици. Ова не е случај само со Тиквешијата. Такви споменици, дури работени во истиот стил и со слична иконографија, се јавуваат и во Фригија, па и пошироко во Мала Азија. Јас си зедев за право, одговорот да го побарам во верските претстави на луѓето погребани под овие споменици, на кои, без разлика дали биле манихејци, почитувачи на култот на Дионис, Атис и Кибела или пак на некоја друга религија, најверојатно **не им вредел** мазниот камен кој го глорифицира телесното. Обратно, им требал токму грубиот и грд вулкански андезит, за со него да го покажат својот **презир кон материјалното, плотското и убавото**, и со тоа да му дадат предност на спиритуалното и духовното. Сметам дека токму поради ова, сред толку благородни камења во Тиквеш тие го одбрале токму овој.

Во една реченица на стр. 105 велите дека „... *стилот и (...) степенот на шематизација* (... на мотивите од тиквешките стели Н. Ч.) *во прв ред се должи на видот на каменот ...*“. Како при тоа ќе ги објасните примерите на тиквешки стели (како и на прилепските, со антропоморфизирани шишарки) кои се изработени од убав бел варовник и мермер при што, без разлика на префинетоста на каменот, извајаните ликовни мотиви се повторно силно шематизирани?

Вашето незнаење, недоследност и неконсеквентност продолжуваат и во други пасуси: „*Исто така, не треба да се заборава дека овие стели се дело на локални, необразовани и невешти мајстори, така што може да се зборува за еден вид наивна уметност: човечките фигури се без трета димензија и толку многу стилизирани, што повеќе личат на цртеж отколку на релјеф, што е, пак, главен белег на скулптурата во доцната антика.*“ (101).

Од една страна велите дека тиквешките стели се дело на локалните **необразовани и невешти мајстори**, а потоа продолжувате дека **таквите обележја се главен белег на скулптурата во доцната антика**. Од оваа конфузна реченица произлегува дека дека и **сите други скулптори во доцната антика се невешти и необразовани**. Убеден сум (а мислам дека и читателите ќе се согласат со мене) оти овие квалификативи повеќе би му прилегале на авторот на оваа реченица. Тој не знае што е тоа **стил** во визуелните медиуми т.е. ликовните уметности и не е свесен дека **реалистичкиот т.е. натуралистички стил** не е нивна единствена и врвна цел. Тука, колешке Проева, заслужувате една кратка инстант-лекција која се учи во средно школо, во рамките на предметот „Ликовна култура“:

Творците кои работеле или сеуште работат во стилите на византиската, ориенталната, па и на современата ликовна уметност не сликаат или вајаат реалистично **не затоа што не умеат тоа да го прават**, туку затоа што поради разни причини тоа не го сметаат за вредно. Некои од нив тоа не го прават затоа што едноставно не го сакаат, не го почитуваат или не го преферираат телесното, други, затоа што не го сметаат за предизвик, додека трети, затоа што телото и другите предмети ги користат како симбол и знак преку кој сакаат да прикажат некоја друга нетелесна, нематеријална т.е. апстрактна категорија или идеја.

Таквото прагматично третирање на иконографијата на тиквешките споменици како **мимезис** (пресликување / подразување на реалноста) е типичен за тврдиот соцреалистички концепт на сфаќање на уметноста (кој во принцип нема чувство за релацијата „религија - симбол - уметност“). Овој концепт е јасно одразен во едниот од Вашите претходни трудови во кој велите дека зимзелените дрвја на тиквешките стели се продукт на пресликувањето во нив на околниот амбиент (чемпресите и цвеќињата со кои биле украсени гробовите во рамките на некрополите): *«La représentation des arbres sur les stèles funéraires peut être expliquée par le fait connu que les tombeaux étaient décorés avec des arbres et des fleurs, souvent mentionnés dans les épigrammes surtout des gens morts prématurément.»*²⁶

- За манихејството и манихејците

За разлика од непоколебливата Наде Проева која сè совршено знае и не се сомнева во ниту една своја теза (и обратно, во принцип не се согласува со тезите на другите истражувачи), јас своето несовершенство не се срамам да го искажам, кога навистина го чувствувам. Во неколку наврати ги признав и слабите точки на мојата манихејската теорија кои се обидувам во секое наредно навраќање кон неа да ги поткрепам со дополнителни аргументи. Така, во веќе далечната 1999 г. не се срамеа да го искажам сомнежот дека ги познавам совршено изворите за манихејството на Балканот и околниот регион. Се разбира Вие, колешке, тука најдовте место за поентирање, велјќи дека авторот („... *па дури признава дека не знае доволно за манихејството*“). Верувам дека во наведената најнова статија од сплитскиот зборник, барем дел овие несовершености се дополнети со додатни аргументи кои ги пронајдов во новите статии и монографии за манихејството, објавени последниве години.

²⁶ N. Proeva, *Stèles*, 142.

Едниот од Вашите клучни „аргументи“ во побивањето на мојата манихејска теорија е фактот дека „... манихејците на Балканот, во пишаните извори се споменуваат само трипати, но ниту еднаш во Македонија“. Кога би ја пишувале историјата на Македонија само врз основа на оние извори во кои таа конкретно и експлицитно се спомнува, тогаш огромен дел од нашите современи историски и археолошки публикации би требале веднаш да ги фрлиме в оган. Оваа реченица ги покажува базичните концепти на Вашето научно расудување (догматичност, слепо и некритично верување во пишаните извори), што во принцип ја одразува и Вашата неархеолошка или привидно-археолошка вокација. Еден вистински археолог, па дури и солиден историчар, **во принцип не им веруваат на пишаните извори**, односно се сомнева во нивната веродостојност. Во случајот со манихејството, таквата принципиелна недоверба треба да е уште понагласена, со оглед на тоа што станува збор за религиско учење кое било **прохибирано од римските власти** и тоа како пред, така и по официјализирањето на христијанството. Поради тоа, спомнувањето на манихејството и манихејците во изворите е инцидентно и случајно, исто како што е случајно и отсуството на такви извори во однос на Македонија. Во античката литература не постои документ во кој е систематски наведено во кои римски провинции или региони имало, а во кои немало манихејство. Но, постојат инцидентни, попатни и глобални спомнувања и оценки или списоци на прогони и казнувања врз основа на кои научниците (и некои антички автори) заклучуваат дека ова религиско учење било распространето низ целата империја. Многумина истражувачи нагласуваат дека **треба да се биде критичен во однос на пишаните изворите од оваа сфера**, бидејќи во јавните документи имало тежнеење за сокривање на реалниот размер на оваа непожелна појава (таков е случајот и со средновековните ереси).²⁷ Согледувајќи ги на разни рамништа општите состојби во тогашна Македонија (сообраќајни, економски, културни, етнички, демографски, религиски, воени, политички) би било многу необично доколку баш во неа би немало манихејство, при што тоа е потврдено во околните региони (Мала Азија, Грција, Мезија и Далмација). Веројатноста на овој заклучок станува уште помала ако се земат предвид магистралните патишта кои тогаш минувале низ Македонија (Вија Егнатија и Вардарскиот пат), а по кои главно се ширеле сите нови религиски

учења. Впрочем, во мојот нов труд детално и со нови факти се осврнувам на ова прашање (види ја картата на Т.VIII).

На стр. 103 допирате еден навистина важен проблем во однос на мојата манихејска теза: „*Нема манихејски формули* (во натписите на тиквешките споменици Н.Ч) *ниту каков и да е друг показател за манихејска припадност на покојниците на овие стели.*“ Но **јас и самиот**, во своите трудови тоа го кажувам отворено и се обидувам да го оправдам преку феноменот **крипто-манихејство**. Аргументацијата е многу проста, но Вие не ја спомнувате, затоа што **не сакате да ја прифатите** ниту како евентуална можност. Манихејството во рамките на Римската империја било жестоко прогонувано. Припадниците на ова учење, па дури и нивните блиски, биле затворани, мачени и убивани, имотот им бил конфискуван, а светите книги систематски уништувани. Отвореното манихејско декларирање во рамките на некој епитаф би значело катастрофа за блиските на покојникот и за целата манихејска општина на која тие припаѓале. Токму затоа е толку познат наведениот натпис на Лидијката и манихејка Баса од Салона (кај денешен Сплит) кој е изгледа засега единствениот експлицитно определен манихејски надгробен споменик во рамките на Римската империја. Токму најновите толкувања на овој наод се уште еден аргумент во прилог на можноста дека и тиквешките стели **би можеле да бидат манихејски**. Имено, се смета дека Баса е **електа** (припадник на највисокиот ранг на манихејски верници) која во Салона предводела манихејска општина. Потекнува од малоазиската област Лидија при што како една од најверојатните траекторији по кои оттаму патувала кон Далмација се зема токму Вија Егнатија (која, да потсетиме, поминува на неколку десетици километри од областа Тиквеш).²⁸ Се разбира, наспроти Вашиот концепт на буквално заклучување и потоа критикување на туѓите тези, тоа не значи дека **токму Баса го донела манихејството во Тиквеш**. Ова е само одделен **случајно зачуван индикатор** кој говори дека **на Балканот во дадениот период имало манихејци**. Освен овој, такви јасни податоци ни дава и наводот на **Паладиус** во (Historia Lausaica, 37. 8) каде се зборува за авва Сарапион кој во **Спарта (Грција)** доброволно се продал себе си како роб на еден богат манихеец и после две години успеал да го убеди него и неговата сопуга да го напуштат ова учење и да се приклонат кон Црквата.²⁹

²⁷ P. Brown, *The Diffusion*, 92-103; I. Gardner, S. N. C. Lieu, *Manichaean Text*, 109-150; S. N. C. Lieu, *Manichaeism.*, 22-131; M. Brandt, *Izvori.*, 499-501.

²⁸ M. Scopello, *Femme*, 293-314. Патем, една корекција на референцата што ја наведувате во врска со овој споменик: А. - J. Šašel, ILJu. не е во „Situla“ бр. 5, туку во бр. 25.
²⁹ S. N. C. Lieu, *Manichaeism*, 105-129.

Следниот извор е **Никета од Ремесијана** кој во списокот на еретички општини поврзани со областа **Мезија** (на север од Македонија) ги спомнува и манихејците.³⁰ Во една таква констелација, наспроти отсуството на конкретни пишани извори за манихејството во Македонија, би била поголема грешка да се верува дека тоа тука не постоело, отколку дека постоело, со оглед на тоа што низ неа поминувале сите главни балкански комуникации. Во прилог на ова говори уште еден фактор, апострофиран од Е. Ањичков, според кој Македонија, со своите пагански мистички култови (особено оној на Дионис) имала **добра духовна база за прифаќање на ова ново езотерично учење**.³¹ Доколку Вие, колешкe Проева, полемиката со колегите би ја сфаќале како дијалог насочен кон заедничко доближување кон вистината (а не како докажување поради сопствена победа и нивен пораз), јас нашиот дијалог би го насочил токму кон оваа тема во која всушност и се допираат и преклопуваат нашите теории.

- Александар Јовановиќ на помош

Во својата критика на мојата теорија ја вклучувате и статијата на А. Јовановиќ (103), сакајќи своите недоволно аргументирани контратези да ги зајакнете со авторитетот на овој автор.³² Но, при тоа не сте свесни дека некои од негова страна посочени факти не само што не се косат, туку и одат во прилог на моите хипотези.

Прво, говорејќи за стелата од Крушица, Св. Николско (Т.І:9; Т.ІІ:7) и некои други примери од Македонија, тој нив ги поврзува со **доселеници од Истокот (Мала Азија и Сирија)** што Вие категорично го негирате, но само во рамките на мојата и некои други хипотези: „*Но во изворите нема податоци за малоазиски доселеници во Тиквешкијата ...*“ (и во Горна Македонија) (стр.100; цитат стр.103). Иако не конкретно, овие мислења на Јовановиќ одат во прилог на мојата хипотеза, земајќи предвид дека главната насока на ширење на манихејството кон Балканот одела токму по линијата Персија - Сирија - Мала Азија. Патем, наспроти тоа што ономастиката на тиквешките надгробни споменици ја земате како еден од клучните аргументи против присуството на малоазиијци, во Вашите дела **самите го релативизирате овој аргумент**, велејќи дека е „многу тешко само врз основа на името да се одредат доселеници од Истокот“;³³ упатувајќи на сличноста на

ономастиката во Македонија и Фригија (област во Мала Азија): „*Vu la parenté entre l'onomastique de la Macédoine et de la Phrygie cette lecture est très probable.*“³⁴ Но од друга страна, за една стела од Ваташа приложувате дури и иконографски паралели во прилог на присуството на источни, па и конкретно малоазиски влијанија.³⁵

Вториот аргумент е што, за разлика од Вас, А. Јовановиќ во стрелковидните мотиви (барем не во сите) не гледа само бршленови листови, туку и други објекти („*закривљене стреле*“, „*змије у серпентаном кретању навиише*“, „*сноп муња*“)“³⁶ кои и јас ги обработувам како едни од можните решенија (Т.І:9; Т.ІІ:7). Говорејќи за олтарот кој е одгоре дополнет со млада месечина, тој употребува термини („*стожери и сакралне окоснице*“) кои означуваат сакрални елементи со **аксијално значење**, што во принцип не само што не е спротивно, туку и оди во прилог на значењето што на овој мотив му го давам јас (како манихејски „*Столб на Славата*“ и „*Столб на Светлината*“, по кој светлосните души патуваат кон рајот). При тоа презема толкувања на овие мотиви кои воопшто не се помалку спекулативни од моите. Базирани се на широк спектар асоцијации, почнувајќи од Диоскурите, Аполон и Питон, преку Деметра, минојската култура, па се до Хиперборејците и култовите на локалните металурзи, поткрепувајќи ги на крајот своите размислувања дури и со стихови на еден современ поет.³⁷

Земајќи го предвид Вашиот низок праг на толеранција по однос на моите интерпретации, би требало да се очекува и жестока критика по однос на овие тези на Јовановиќ. Но неа ја нема, претпоставувам поради несомнениот авторитет на авторот или неговиот став во однос на некои Ваши тези. Имено, мошне е интересно што после сите горе наведени сопствени асоцијации, како и респектот кон мојата манихејска теза („*Занимливо је тумачење Н. Чаусидиса о гностичком садржају декорације надгробних споменика овог региона*“),³⁸ тој во еден момент ги трга настрана сите свои асоцијации (зошто ли тогаш воопшто ги навел) и без никаква аргументација препорачува „*да се следи идејата на Н. Проева*“ (не знам дали е баш нејзина? Н.Ч.) според која стрелките на овие споменици се всушност стилизирани бршленови листови. На крајот, сепак ги спојува бршленот (Дионис) и стрелката (Аполон) како „*делфиско единство*“ на овие богови.³⁹

³⁰ Nic. Rem. Expl. sym. P.L. 52, 871 (според Д. Драгојловиќ, *Богомилство I*, 11).

³¹ Е. Ањичков, *Манихеји*, 146-150.

³² А. Јовановиќ, *Археолошке*.

³³ Н. Проева, *Туѓи*, 82-85.

³⁴ N. Proeva, *La stèle*, 285.

³⁵ Н. Проева, *Туѓи*, 83.

³⁶ А. Јовановиќ, *Археолошке*, 513, 514.

³⁷ А. Јовановиќ, *Археолошке*, 513-516.

³⁸ А. Јовановиќ, *Археолошке*, 515.

³⁹ А. Јовановиќ, *Археолошке*, 515, 516.

Ондулирани стрелки

- Морам да Ви забележам дека Вие, колешке Пројева, читате невнимателно, и тоа со однапред формирана слика за она што го читате. Поради тоа често правите грешки како што е оваа, во која велите дека во моите текстови спомнувам „... ондулирана стрела што е јазичен апсурд (стрела не може да биде ондулирана!), прстен со стрели?! ...“ (102- фуснота 74, цитат - 105). Морам да нагласам дека во овие толкувања јас не наведувам никакви **стрели** (овој збор во македонскиот означува стрела за стрелање од лак), туку **стрелки** - во смисла на апстрактни знаци (како што се на пример стрелките во еден текст, дијаграм или сообраќаен знак). И при тоа никаде не спомнувам „ондулирана стрела“, туку „брановидна“ и „цик-цак стрелка“ и при тоа во тие пасуси никаде не се појавува никакво „стилизирано гранче во фронтонот“ (тоа е комплетно плод на вашата збунетост или измислување).⁴⁰ Патем, кога веќе тргнавте да ги исправате моите стрелки, зошто не се осврнувате и на „закривените стрели“ што во истиот споменик ги гледа А. Јовановиќ?⁴¹

Диптисите и името „Семеле“

Во врска со диптисите и името „Семеле“ (95, фуснота 14; 103 - фуснота 83) **признавам дека згрешив, мислејќи оти ова име е испишано на самиот диптих, а не во натписното поле** (се надевам дека ќе ми простите една грешка сред десетиците ваши). Но, ова ми се случи затоа што за миг поверував дека можам да се потпрам на Вашите реченици без да ги проверувам кај Н. Вулиќ. Се покажа дека и овој пат тие не беа доволно прецизни. Еве го тој пасус: „*Sur deux stèles de la même localité à côté d'outils, un diptyque est représenté. L'un d'entre eux contient une inscription avec le nom divin Sémelè.*“⁴² Еве и превод на овие реченици: „*На две стели од ист локалитет се наоѓа диптих. Еден од нив содржи натпис со името на божеството Семела.*“ (*L'un d'entre* е во машки род и не може да се однесува на *stèle* кое е во женски род, туку на *diptyque* кое е во машки род). Врз основа на овие реченици читателот кој нема увид во каталогот на Н. Вулиќ добива иносфрмација дека натписот со името „Семеле“ се наоѓа „на едниот од диптисите“ а не „на едната од стелите“.

⁴⁰ Н. Чаусидис, *Манихејско*, 31, 33; Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 43-44.

⁴¹ А. Јовановиќ, *Археолошке*, 514.

⁴² N. Proeva, *Stèles*, 146.

- Грешки или инсинуации

Зад многу од Вашите реченици упатени до мене стои една многу перфидна концепција: „**Промени му ја реченицата, цитирај ја погрешно и потоа врз основа на тоа нападни го и деградирај го. Така ќе оставиш впечаток дека си посилен научник од него. Ретко кој од читателите ќе има трпение да проверува.**“ Еве неколку такви примери.

Мојата статија „Манихејско толкување на римските споменици од т.н. кавадаречка група“ не е како што вие велите „*препечатена во неговата*“ (т.е. мојата Н. Ч) *книга Дуалистички слики*“ (стр. 100, 101 фуснота 62). Тоа е во многу аспекти дополнета и преработена верзија на овој труд.

На стр. 100 и 101. велите дека „... *авторот* (се мисли на Н. Чаусидис) *ги датира стелите во III и IV век н.е., без никакви аргументи.*“ За разлика од вас која не сакате јавно да признаете некои од своите стручни некомпетенции (на пример во рамките на методологијата на истражување на иконографијата и симболиката на ликовните мотиви), јас во своите трудови отворено ги изразувам своите недоволни компетенции, на пример во сферата на епиграфијата, ономастиката и датирањето на стелите. Наведениот цитат не е точен бидејќи јас велеам дека овие споменици „... *се датираат главно во 3-4 век.*“ при што приложувам литература во која спаѓаат и Вашите дела.⁴³ Вие го вадите зборчето **главно**, го елиминирате пасивот, така што испаѓа дека **јас сите споменици ги датирам во 3. и 4. век.**

„*Половината од поглавјето за римските стели авторот го посветува на манихејското учење и потоа без никакви аргументи го применува врз тиквешките стели.*“ (102). Во првата варијанта од моето истражување⁴⁴ кое брои 74 страници, на историјата и на догматиката на манихејството му е посветена втората и третата глава, кои опфаќаат 7 страници текст, што е една негова петнаестинка. Сличен е односот и во соодветното поглавје од книгата „Дуалистички слики“. Оваа Ваша грешка ќе морате да ја оправдате на едниот од овие два начина - или дека имате проблем со пресметувањето на математичките односи, или дека намерно лажете. Решете се самата. И во однос на манихејското толкување „*без никакви аргументи*“ работата е исто така очевидна. На секој од одделните ликовни мотиви му имам посветено **посебна глава** во која приложувам аргументација во однос на неговата идентификација (**што при-**

⁴³ Н. Чаусидис, *Манихејско*, 3; Н. Чаусидис, *Дуалистички*, 19.

⁴⁴ Н. Чаусидис, *Манихејско*.

кажува мотивот) и неговото симболично значење (што тој значи), проследено со цитирани сакрални текстови со манихејски и гностички карактер. Аргументацијата не може да ја нема, бидејќи опфаќа десетици страници. Вашите критики требавте да ги насочите (и аргументирате) околу тоа дали е таа доволно добра т.е. доволно убедлива (во што ни јас самиот и покрај вложениот напор не сум секогаш најзадоволен).

- Преголема самоверба и лесно побивање на туѓите тези

„На нивната иконографија (на тиквешките стели Н. Ч.) повторно се навратив во мојата докторска дисертација и во одделни статии со кои ги побивам мислењата дека станува збор за туѓи влијанија или за туѓи божества“ (95).

Дали Вие, колешке Проева, некогаш сте се запрашале како всушност ги побивате научните тези на своите колеги? Прво е мошне индикативна употребата на ригидниот непоколеблив термин „побива“ (доаѓа од лексемите бие, убива) кој јасно покажува дека сте сосем убедена оти дефинитивно ги погребавте тезите на своите колеги. Вие сметате дека „побивањето на тезите“ се прави со употреба да агресивни и исклучиви зборови кои треба да покажат дека Вашиот колега е неспособен и нема компетенции. Еве неколку такви реченици во кои има само негации, а не и контрааргументи:

„... Притоа сакам веднаш да истакнам дека за ниедна од досега искажаните теории нема никакви индикации, а камоли докази, ниту во пишаните ниту во археолошките извори.“ (96); „... се недвосмислени докази против теоријата дека ...“ (во однос на тезите за култот на Атис и Кибела) (98); „... не е квалификувана да суди за таков вид аргументи“ (во однос на датирањето на С. Бабамова на некои стели; стр. 101 - фуснота 67).

- Неспремност за конструктивна дискусија

За многу од прашањата што Вие, колешке Проева, ги наведувате, навистина може и треба да се дискутира. Но, во Вашиот случај проблемот е во тоа што Вие за жал не умеете да водите стручна и научна расправа. Не знаете непристрасно да анализирате и проценувате научна аргументација (особено не на некој колега од Вашето непосредно опкружување). Мислам дека причината за тоа е Вашата немоќ да го апстрахирате авторот од неговата научна теорија и својот личен став во однос на него како персона. Поради тоа, Вашата „научна дискусија“ се спушта на ниво на потценувања на неговите способности, понижувања во кои, кога ќе се затвори сметката, најчесто

нема никава аргументација, освен остри и исклучиви зборови.

Полемизирајќи со авторите кои во тиквешките стели го бараат култот на Атис и Кибела вие велите: „Дека не станува збор за есхатолошка доктрина според која покојниот се стопувал со божеството, може убаво да се види на стелите од Тиквешкијата на кои зимзелени дрвја се прикажани заедно со фигури на покојните. (...) Овие стели се недвосмислени докази против теоријата дека станува збор за симболи од култот на Атис и на Кибела, кои ги заменуваат ликовите на покојните“ (98).

Значи, фактот што на стелите се прикажани едни покрај други фигурите на покојниците и зимзелени дрвја е „недвосмислен доказ“ дека на овие стели овие дрвја „не ги заменуваат“ покојниците или, постручно кажано, дрвјата не биле нивни симболички репрезенти (Т.І:1,3; Т.ІІ:1,2). Ве прашувам како Вие очекувате на стелите да се прикаже трансформацијата на човекот т.е. покојникот во дрво како симбол на неговата душа - дали во вид на компјутерска анимација? Стелата што ја апострофирате како наведен доказ на Вашиот став е токму најубедливиот аргумент дека дрвјата можеле да ги симболизираат покојниците т.е. нивните души. Ако се согласиме со тезата дека средната зона на спомениците главно ја прикажува земската егзистенција на покојниците, додека горната зона т.е. фронтонот - посмртната, тогаш луѓето и дрвјата се симболички еквиваленти. Фигурите под арката се земните т.е. телесните луѓе прикажани на овој свет, додека дрвјата во фронтонот - нивните воскреснати души на оној свет.

На друго место пласирате толкување кое всушност и не е далеку од концепцијата што ја оспорувате: „Освен во релјефното поле, хероизирани предци-дрвја се прикажуваат и во фронтонот, при што мора да се третираат како хероизирани предци, зашто фронтонот е место «резервирано» за предците.“ (106). И повторно, основниот научен аргумент е „мора да се третираат“, при што нема ниту навестување зошто тоа мора да се прави (кога барем би било заменето со „би можеле“). Вие не само што апсолутно не умеете, туку и не се обидуваат да ги докажувате своите толкувања. Во случајов нема ни трага од било каква аргументација, па дури ни една од Вашите „монументални референци“. Но, пасусот во истиот наивен дух продолжува и натаму: „И на крај може да се помисли дека двете дрвја во фронтонот би можеле да бидат симбол на фунерарни гении, но ваквата претпоставка не е веројатна зашто во Македонија досега не е најден надгробен споменик со приказ на фунерарни гении.“ Прво самите ја предлагате тезата, па веднаш потоа самите и си

ја негирате. Дури и во овој случај, при автонега-цијата користите една од Вашите небулзни аргументации (дали сте помислиле дека некој наод некогаш мора да биде и **првооткриен** во рамките на една териотрија?).

Завршниот пасус на својот труд од Патримониум МК го започнувате со следниве зборови: „*Сето ова* (аргуменациите во тука елаборираниот текст Н.Ч.) *покажува дека оваа* (мојата манихејска хипотеза Н. Ч.), *како и претходните теории* (на сите или речиси сите таму цитирани автори Н. Ч.) *се погрешни ...*“ Ова секако многу транспарентно зборува за Вас како автор и Вашиот основен хабитус. Вие науката ја сметате за постапка во која нешто треба (со секира и меч) да се определи или како црно или како бело, или како точно или како неточно, при што точното е во принцип **само она што Вие го мислите** и пишувате, а неточно - мислењата на другите. Со исклучок на општоприфатените „монументи на науката“ кои ги користите како свое најсилно (и единствено) оружје.

„Досега не е изработена целосна студија (за тиквешките споменици Н. Ч.), туку се искажани неколку мислења и забелешки. Нивната типологија беше обработена во мојата магистерска студија којашто, за жал, остана необјавена.“ (95).

Од суштествено значење е прашањето: **Зошто после 40 години, сеуште не успеавте да го објавите својот магистерски труд (а и докторскиот)?**⁴⁵ Дали воопшто ги понудивте некаде за објавување и доколку одговорот е позитивен - каде и кога? Дали бевте одбиени од некоја комисија или издавач? Ке си дозволам, врз основа на мојот увид во македонската издавачка дејност и Вашиот статус во рамките на македонскиот културен и научен амбиент, да претпоставам дека причината за ова „за жал“ т.е. ова необјавување лежи во Вас самата. Во Вашата неподготвеност **конечно** да го ставите пред лицето на балканската и светската научна јавност **целото свое дело** за тиквешките надгробни споменици (и спомениците од поширокиот македонски регион) собрано во единствена, интегрална и консеквентна целина. Мојам слободно да кажам дека светската јавност веќе со децении тоа дело од Вас го очекува. Многумина автори ги објавиле своите магистерски и докторски студии во вид на серија посебни статии во кои ги претставиле одделните поглавја од нивниот труд.

⁴⁵ Наслов на дисертацијата со која Н. Проева се стекна со звањето **доктор по античка историја**: *Uticaј doseljenika na kulturne prilike u rimskoj provinciji Makedoniji*, Filozofski fakultet, Beograd, 1992, 220, 60 стр. каталог, табли I-IV, карта (необјавено). Податокот е од: Н. Проева, *Иконографија*, 95 - фуснота 19.

Неколкуче кратки текстови што Вие ги објавивте во врска со оваа тема не говорат баш најдобро за Вашиот магистерски и докторски труд. Публикувани се без неопходниот научен апарат (каталог, дескрипција на наодите, наоѓалиштата и контекстот на наоѓање, квалитетни фотографии, цртежи, карти, схеми и компарации). Се состојат од несистематско скокање од тема на тема (малку типологија на стелите и распоред на иконографските полиња, гарнирано со епиграфски и ономастички екскурси, проблематизирање на датирањата, неаргументирани досетки за иконографијата и исти такви критики на досегашните истражувачи). Од овие статии и од краткиот увид во Вашата магистерска работа можам да заклучам дека во неа не била систематски обработена иконографијата на овие споменици, како што наспроти насловот, таа не е обработена ниту во Вашиот последен труд од Патримониум МК. Си земам за право, врз основа на Вашиот досегашен опус, да заклучам дека Вие ги немате совладано основните методолошки знаења и вештини за водење на иконографска анализа, па дури и не знаете точно што е тоа иконографија. Инаку, над овој Ваш текст не би го ставиле насловот „*Иконографија на тиквешкиот тип надгробни стели ...*“).

Од најколегијални побуди и во интерес на науката Ви препорачувам Вашата несомнена **техничка информираност** во сферите на античките религии, митологии и симболи да ја продлабочите во насока на **длабинско разбирање на суштинските аспекти на овие феномени**. Се плашам дека во тоа нема да успеете доколку пред тоа не се зафатите со сериозно усовршување на сопствената базична, теориска и методолошка наобразба во тие сфери. Доколку се одважите и го прескокнете „прагот на личната суета“, спремен сум со Вас да ги споделам сопствените искуства од ова поле. Сметам дека работ до кој во Вашите трудови постигнувате археолошки резултати е **типологијата и морфологијата** на една тесна категорија антички археолошки наоди (надгробни споменици) и тоа благодарение на нивното компарирање, базирано врз готови типолошки и хронолошки схеми, воспоставени и разработени од етаблирани и потврдени автори и школи. Дури и при тоа, Ви недостасува систематичност, доследност и непристрасност, а да не зборуваме за **еластичноста** и **неопходниот принципиелен сомнеж во сопствените тези**. Особено Ви препорачувам длабоко да ги преиспитате следните аспекти на Вашиот пристап: дали Вашиот негативен став во однос на една туѓа научна теза се базира т.е. тргнува од **вистинското несогласување со неа**, или врз некои емоционални или некакви други ненаучни компоненти (на пример, фактот што нејзиниот ав-

тор не мисли како Вас, и со тоа Ве деградира на ниво на личност, што тој поради разни причини не Ви се допаѓа, што некогаш на некаков начин се замерил со Вас или затоа што припаѓа на некаков друг круг итн.).

И покрај сево ова, доколку во некое идно време успеете конечно да ги допишете и објавите своите фамозни (претпоставувам значително доработени) магистерски и докторски трудови (тоа го најавувате на стр. 95 фуснота 18), би Ви препорачал тоа да не го правите како досега - според концептот „се на еден куп“ „чепни овде - чепни онде“, туку систематично: најпрво каталог на спомениците, потоа нотирање, дескрипција и толкување на секој одделен ликовен мотив, а на крајот и на иконографските целини што тие мотиви ги сочинуваат. При тоа јасно одделете го описот на мотивот, **Вашето мислење по однос на досегашните толкувања** и **Вашето лично толкување** на ликовните мотиви и сцени, се разбира со приложените аргументи.

Без разлика на неодмерените и неаргументирани критики што ги упативте во однос на мене (како научник и човек) и овој пат, како и пред многу години, искрено и од се срце Ви ја нудам сета документација за овие споменици што самиот ја имам изработено, и аналогиите за одделните мотиви т.е. симболи и сцени. Сметам дека било чија и било каква аргументирана анализа на иконографијата на „тиквешките“ т.е. „кавадаречки“ надгробни споменици, за мене е од огромна важност, без разлика дали е афирмативна или не во однос на моите концепти на толкување на овие споменици. Впрочем, токму полемиката со Вас во рамките на минатогодишната конференција во Сплит беше повод, уште еднаш да ги преиспитам слабите места во мојата теорија и да пронајдам дополнителни аргументи кои уште подобро неа би ја поткрепиле.

Напомена:

Податоци за приложените илустрации на тиквешките надгробни споменици, види: Н. Чаусидис, *Манихејско*; Н. Чаусидис, *Дуалистички*.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Е. Ањичков, Манихеји.** Е. Ањичков, *Манихеји и богумили*, Гласник скопског научног друштва, В, Скопље, 1929, 137 - 156.
- М. Brandt, Izvori.** М. Brandt, *Izvori zla. Dualističke teme*, Zagreb: August Cesarec, 1989, - 529.
- Р. Brown, The Diffusion.** Р. Brown, *The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire*, The Journal of Roman Studies, Vol. 59, No. 1/2 (1969), 92 - 103.
- Н. Чаусидис, Критички.** Н. Чаусидис, *Критички преглед на археолошкиот опус на д-р. Драгиша Здравковски публикуван меѓу 1988 и 2008 г.*, 1-48.
- Н. Чаусидис, Дуалистички.** Н. Чаусидис, *Дуалистички слики - богомилството во медиумот на сликата*, Скопје: Лист, 2003, - 440.
- Н. Чаусидис, Дуалистичкиот.** Н. Чаусидис, *Дуалистичкиот концепт во религиите на почвата на Македонија*, // Историјата на идеите на почвата на Македонија, Скопје, 2000, 53 - 85.
- Н. Чаусидис, Космолошки.** Н. Чаусидис, *Космолошки слики (симболизација и митологизација на космосот во ликовниот медиум). Т. I - II*, Скопје: Никос Чаусидис, 2005.
- Н. Чаусидис, Манихејско.** Манихејско толкување на римските споменици од т.н. «кавадаречка група», Македонско наследство, 11, Скопје, 1999, 3 - 77. (The manicheic interpretation of the roman monuments of «Kavadarci group», Macedonian Heritage, 11, Skopje, 1999, 3 - 77.)
- N. Chausidis, The Funeral.** N. Chausidis, *The Funeral Stelae of "Kavadarci Group" in Macedonia: Manichaean Interpretations*, // Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire (abstracts), Split: Književni krug Split, 2009, 40 - 43.
- Д. Драгојловић, Богомилство I.** Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији, I (Богомилски родоначалници)*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 1974, - 233.
- I. Gardner, S. N. C. Lieu, Manichaeian Text.** I. Gardner, S. N. C. Lieu, *Manichaeian Text from the Roman Empire* (ed. I. Gardner, S. N. C. Lieu), Cambridge Univ. Press, 2004, - 312.
- А. Л. Хосроев, Историја.** А. Л. Хосроев, *Историја манихејства (Prolegomena)*, Санкт-Петербург: Филологически факултет СПбГУ, 2007, - 480.
- А. Јовановић, Археолошке.** А. Јовановић, *Археолошке белешке уз сакралне споменике из Македоније, Зборник Народного музеја (Археологија)*, XVIII - 1, Београд, 2005, 509 - 528.
- А. Keramidčiev, ЏАКОВЕЦ.** А. Keramidčiev, *ЏАКОВЕЦ - RESAVA - KAVADARSKO - Nekropola*, Arheološki Pregled, 2, Beograd, 1960, 106 -110.
- S. N. C. Lieu, Manichaeism.** Samuel N.C. Lieu, *Manichaeism In Mesopotamia And The Roman East*, Brill: Leiden, Boston, Köln, 1999. - 325.
- В. Olsen, Од предмета.** В. Olsen, *Од предмета до текста (Теоријске перспективе археолошких истраживања)*, Београд: Геопоетика, 2002, - 296.
- Н. Проева, Иконографија.** Н. Проева, *Иконографија на тиквешкиот тип надгробни стели од римско време*, Патримониум МК. Списание за културно наследство - споменици, реставрација, музеи, 7-8 / 2010, Скопје, 93-109. <<http://fzf.ukim.edu.mk/files/Proeva, Ikonografija na tikveskiot tip steli od rimsko vreme.pdf>>
- N. Proeva, Iconographie.** N. Proeva, *Iconographie des stèles funéraires du «type de Tikveš» en Macédoine, a l'époque romaine*, // *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire (abstracts)*, Split: Književni krug Split, 2009, 100 - 101.
- N. Proeva, La stèle.** N. Proeva, *La stèle funéraire datée de l'année 325-6 de n. ère et les stèles d'antiquité tardive de la région de Tikveš en Macédoine*, // The Age of Tetrarchs. Scientific Meetings (Vol. LXXV): The Section for historical Sciences (Vol. 24), The Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd, 1995, 285-293.
- <http://fzf.ukim.edu.mk/files/Proeva, La stèle funéraire datée de l'année 325-6 de n_e_.pdf>
- N. Proeva, Les stèles.** N. Proeva, *Les stèles funéraires décorées de pins et de pommes de pin en Haute Macédoine*, Arles et Aix-en Province, 2007, // Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain, Aix-en Province, 2009, 363 - 375.
- <<http://fzf.ukim.edu.mk/files/Proeva, Les stèles funéraires decorées de pins et de pommes de pin de Pelagoni en Haute Macedoine.pdf>>
- N. Proeva, Stèles.** N. Proeva, *Stèles funéraires de la Haute Macédoine à l'époque romaine (étude typologique et iconographique)*, // *Mélanges d'histoire et d'épigraphie à Fanoula Papazoglou*, Beograd, 1997, 137 - 147.
- Н. Проева, Туѓи.** Н. Проева, *Туѓи елементи во културата на Горна Македонија во римско време*, // Цивилизации на почвата на Македонија (Историја на културата на Македонија. кн. 2), Скопје: МАНУ, 1995, 81 - 89.
- M. Scopello, Femme.** M. Scopello, *Femme, gnose et manichéisme. De l'espace mythique au territoire du reel*, Leiden-Boston, Brill, 2005. - 406.

1

2

3

4

5

6

7

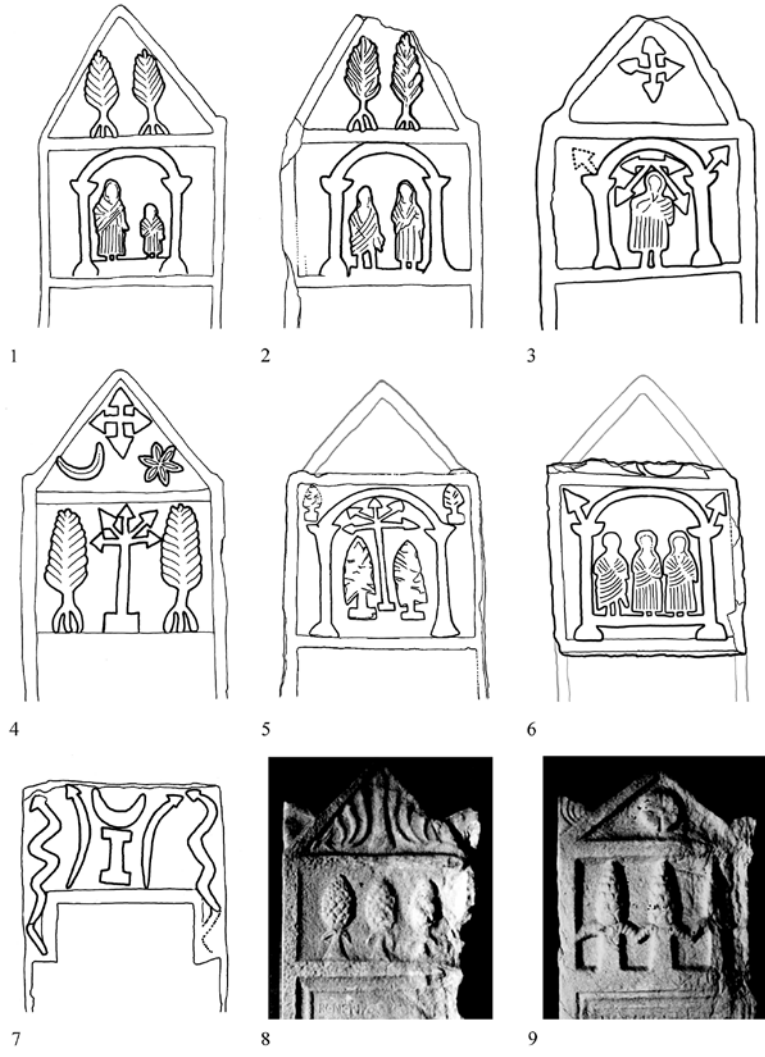

8

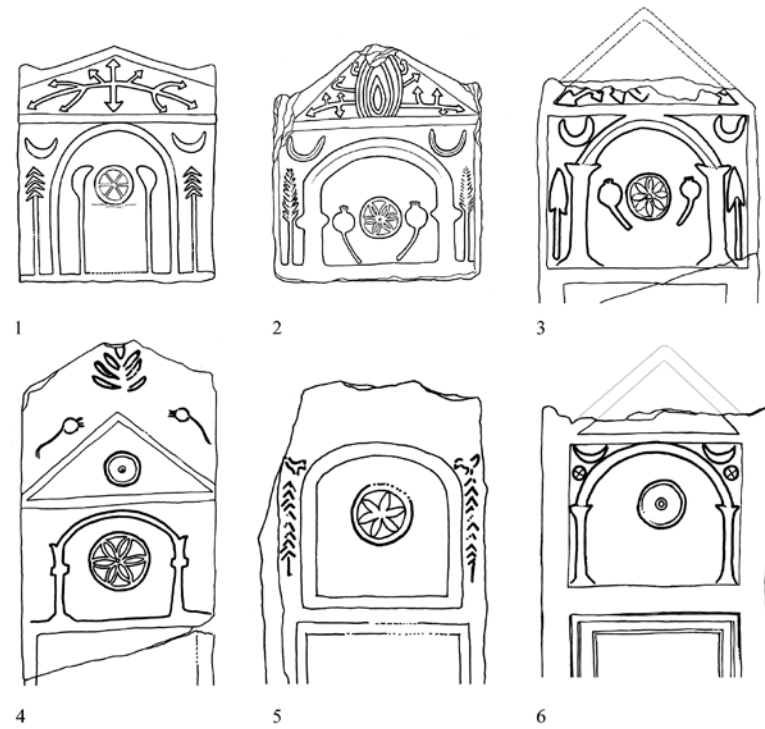

9

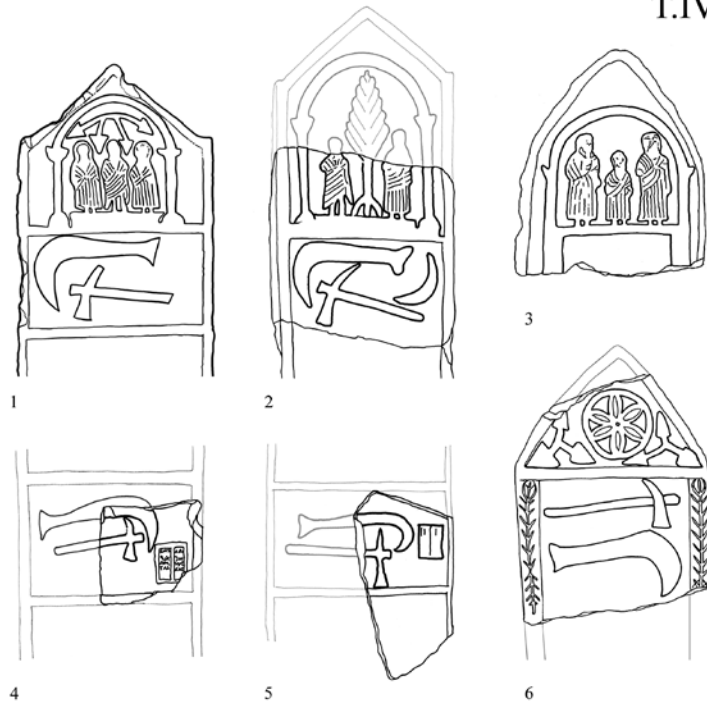
T.II

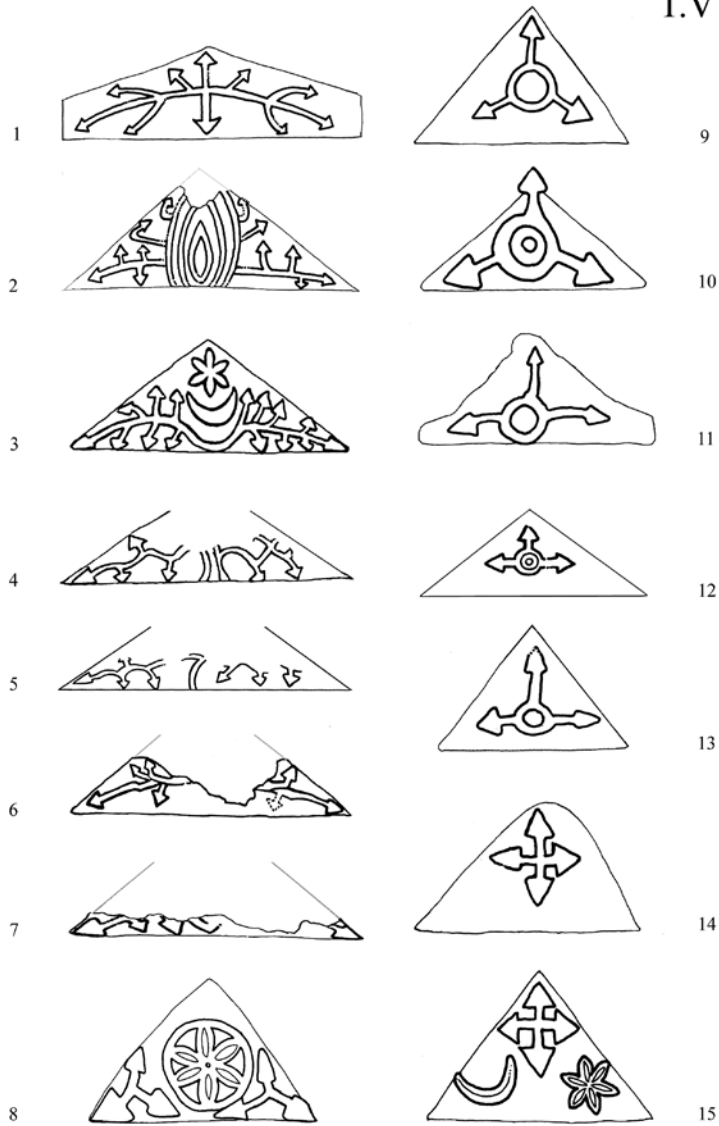
T.III

T.IV

T.V

2

3

1

T.VI

1

2

3

4

5

6

7

T.VIII

